

אלנה רומרו, נפלאות ספר בן סירא בספרדית-יהודית [לאדינו]

שמואל רכאל

Elena Romero, *Andanzas y prodigios de Ben-Sirá: Edición del texto judeoespañol y traducción del texto hebreo*, Madrid 2001, 280 pp.

1. מכאן ואילך נוהג הקיצור לאדינו.

גבולותיו של מחקר הספרות בספרדית-יהודית (לאדינו)¹ הולכים ומתרחבים בהדרגה, ומפעלי עיון חדשים מיתוספים לקודמיהם בניסיון לחשוף, לתאר ולנתח נושאים ותופעות שלא זכו לתשומת הלב הראויה במחקר ושהעיסוק בהם עשוי לתרום תרומה של ממש לחקר ספרות הלאדינו, אשר עד לפני שנים מעטות נתפסה ספרות אשר רוב מניינה ורוב בניינה בשורשי התרבות הספרדית הדבורה. מפעלי מחקר עתירי מעט מתפרסמים בספרד, ומאחורי לא מעט מהם עומדת פרופ' אלנה רומרו ממדריד.

בחמש השנים שבין 1998 ל-2003 פרסמה רומרו שלושה מפעלי ענק, שעיקרם חתירה בלתי פוסקת להרחבת הגבולות המחקריים של ספרות הלאדינו, והיא עסקה בנושאים שטרם נדונו לפנייה בספרות המחקר של תרבות היהודים הספרדים. בשנת 1998 היא פרסמה את ספרה *El libro del buen retajar*,² ובו עיון ספרותי-לשוני-תרבותי הטובה באסופה של טקסטים בלאדינו על אודות ברית המילה; בשנת 2001 היא פרסמה את עבודתה על אודות מהדורות הלאדינו לספר בן סירא מימי הביניים, גדולות ונפלאות בן סירא (*Andanzas y prodigios de Ben-Sirá*);³ ובשנת 2003 היא השלימה את מפעלה המרשים בחקר הקופלאס בלאדינו עם פרסום חיבורה שירי תוכחה בספרדית-יהודית: עיון בשישה שירים לחיים יום טוב מגולה (*Seis coplas sefardies de "castiguerio"*)⁴. שלושת מפעלי המחקר הגדולים האלה מחדשים בתחומם וממקדים זרקור אל עבר המסורת הכתובה של הלאדינו, ובמרכז העיון שלהם טקסטים מגוונים שנכתבו בלאדינו ונתפרסמו במרחב הקהילות היהודיות שברחבי האימפריה העות'מאנית, על פי רוב בשאלוניקי היהודית, עיר שהייתה לאחד מבתי היוצר הפוריים ביותר של הספרות בלאדינו. כל אחד ממפעלי המחקר של רומרו ראוי לעיון עצמאי, וכאן אתמקד בספרה משנת 2001, שעניינו מהדורות הלאדינו של סיפורי בן סירא מימי הביניים.

2. E. Romero, *El libro del buen retajar: Textos judeoespañoles de circuncision*, Madrid 1998

3. idem, *Andanzas y prodigios de Ben-Sirá: Edición del texto judeoespañol y traducción del texto hebreo*, Madrid 2001

4. idem, *Seis coplas sefardies de "castiguerio" de Hayim Yom-Tob Magula: Edición crítica y estudio*, Madrid 2003

עם פרסום מחקרה הצטרפה רומרו לשרשרת ארוכה של חוקרים שהעמידו דיונים מחקריים שהוקדשו לסיפורי בן סירא; הדיונים בעניין החלו רואים אור בספרות המחקר כבר בשנת 1675 במבחר גדול של לשונות ובימות עיון.

עלי יסיף הקדיש לסיפורי בן סירא פרסומים אחדים והעמיד עבודת מחקר גדולה על אודות החיבור הימי-ביניימי;⁵ כבר הוא ציין למעלה מ־40 עבודות שביקשו להאיר את תעלומת סיפורי בן סירא, למן עבודתו של יוליוס ברטולוצ'י,⁶ ראשון המלומדים המודרנים שעסק בחיבור כבר בשנת 1675, ועד לעבודתו של יסיף עצמו, שראתה אור בשנת 1985. מחיבורו הממצה של יסיף מובן כי מאז ומתמיד היו סיפורי בן סירא חידה בעיניהם של חכמי ישראל ושל חוקרי הספרות בעת החדשה. ריבוי כתבי היד והדפוסים, מערך המהדורות הגדול והמגוון של הספר, גרסאותיו הלא אחידות ואף הסותרות, ההשערות והסברות בעניין מועד חיבורו ומחברו, תרגומיו ללשונות הלעז וללשונות היהודים – כל אלו הפכו את סיפורי בן סירא לחומר גלם מחקרי רב עניין ואתגר. החיבור זכה להתייחסויות אמביוולנטיות וקיצוניות, הן בשל מורכבותו הטקסטואלית הן בשל עולם התכנים העולה ממנו. מרבית החוקרים ביקשו לחשוף חשיפה טקסטואלית-ארכאולוגית עד לשכבת היצירה הראשונה והמקורית של החיבור המאתגר, ויש המבלבלים בינו לבין בן סירא המשורר הקדמון; משה צבי סגל העמיד למשורר מחקר נפרד.⁷ יסיף, שהיה ער למערך הסבוך של כינויי החיבור, מהדורותיו ונוסחותיו, הציע לסדר את החיבור ולחלקו – על פי עיקרון תמטי-פואטי – לשלושה חלקים: "תולדות בן סירא"; "השאלות הנוספות"; "אלפא ביתא דבן סירא".

5. עלי יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים: מהדורה ביקורתית ופרקי מחקר, ירושלים תשמ"ה.
6. ראו שם, עמ' 5.

7. משה צבי סגל, ספר בן סירא השלם, ירושלים תשל"ב.

סיפורי בן סירא הפרו את דמיונם של קוראים רבים בספרות העברית והיהודית, הם כבשו להם מקום והלהיבו כותבים, מעתיקים, מדפיסים וקוראים, ועל פי רוב הם קראו בספר מבלי שהכירו את מקורות התשתית שלו ולא את הדיהן של מסורות סיפוריות-פילוסופיות עממיות שרווחו ונפוצו הרבה בבבל המוסלמית, שם ככל הנראה בין המאה התשיעית למאה העשירית החל החיבור את מסעו ארוך השנים על פני תרבויות ולשונות.⁸ העיונים המרובים בסיפורי בן סירא מלמדים על חשיבותו של החיבור מבחינה תמטית, מבחינת הסוגה ומבחינה כרונולוגית לעיצובה של הפרוזה העברית בימי הביניים – שכן סיפורי בן סירא על הטכניקות הספרותיות שלו היו ליסודות בבניינה של הספרות העברית המאוחרת. הספר החל קונה לו אחיזה בסוף התקופה של עריכת המדרשים ובפתחה של תקופה ספרותית חדשה, תקופה אשר בה הסיפורת העברית הלכה והתנתקה מספרות חז"ל.⁹

8. ראו יסיף (הערה 5 לעיל), עמ' 27-28.

9. שם, עמ' 141.

במחקר על אודות סיפורי בן סירא התברר שיש יותר מ־100 כתבי יד ובצדם מהדורות דפוס רבות, וכן תרגומים ללטינית, לידיש, לפרסית

10. שם, עמ' 1.

ולערבית.¹⁰ לא כל כתבי היד והמהדורות זכו למחקר ממצה ומקיף, ועל פי רוב המבקשים להתחקות אחר גלגוליו של החיבור מתרכזים במופתיים שבדפוסים אשר ברשותם, וחוקרים מודרנים הדפיסו כמה מהדורות של סיפורי בן סירא, חלקן על פי דפוסים ראשונים וחלקן על פי כתבי יד; יסיף עצמו העמיד מחקר ממצה לשמונה דפוסים של החיבור: למן נוסח איסתנבול משנת עטר"ה (1524) ועד לנוסח אמסטרדם משנת תנ"ז (1697).¹¹

11. שם, עמ' 190.

סיפורי בן סירא קנו להם אחיזה וזכו לתפוצה יפה למדי גם במסורת הלאדינו, אלא שהמחקר על אודות הספר לא נתפנה לעסוק במהדורות הלאדינו של החיבור בהיקף הראוי ולא בחן את מקורותיהם של נוסחי הלאדינו לחיבור ואת אופי סגנונם. אלנה רומרו עשתה מעשה, ובמרכז מפעלי העיון המחקרי המוקפד והמקיף שלה למסורות הכתובות של הספרות בלאדינו היא ביקשה להעמיד את מהדורות הלאדינו של סיפורי בן סירא, מתוך בחינה של דרכי הגלגול של החיבור במסורת הספרדית-יהודית במרחב הקהילות היהודיות-ספרדיות – מרחב שממילא החיבור במתכונתו העברית לא היה מנוכר לו. רומרו סיכמה בחיבורה את ממצאי המחקר בסיפורי בן סירא וכן הקדישה מקום לעיסוק ביקורתי מדוקדק בעבודותיהם של קודמיה אשר בחנו אי פה ואי שם את מהדורות הלאדינו של החיבור, כמו למשל מ' שוואב. בשנת 1907 בחן שוואב כתב יד "ספרדי" לסיפורי בן סירא, כתב יד בלאדינו, ורומרו אף ציינה כי עבודתו אינה חפה מליקויים ומשיבושים אין ספור.¹² מדבריה של רומרו עולה כי יש חמישה דפוסים לאדינו לחיבור: שני כתבי יד מן המאה השמונה עשרה – האחד שלם והאחר קטוע; ארבעה דפוסים: שניים שלמים (שהם אליבא דרומרו דפוס אחד) – אחד מאיסתנבול (1823) ואחד משאלוניקי (1859) – ושני דפוסים חלקיים שיש בהם אך ורק מערך הפתגמים, הלוא הם ה"אלפא ביתא דבן סירא" על פי מינוחו של יסיף – האחד נדפס בכרך א' של ספר מעם לועז יהושע מהדורת שאלוניקי (1867), והאחר במהדורה עצמאית משאלוניקי (1880).

12. ראו רומרו, בן סירא (הערה 3 לעיל).

עמ' 24 הערה 49.

גם רומרו, כמו קודמיה, התאמצה לתאר את רשימת הנוסחים שבידה, והיא הראתה עד כמה סבוך ומורכב תיאור הנוסחים השונים. וכבר נתן על כך את הדעת, ובהרחבה, יסיף – הוא הראה כי משיקולי עריכה בסיפורי בן סירא מתגלים שינויים מהותיים בצורה ובמבנה בין נוסחות הספר לתקופותיו.¹³ רומרו תיארה את נוסחי הלאדינו שבידה, והיא ידעה לציין כי מכולם בין שניים מהם מתגלה זהות גדולה, וכוונתה לשני הנוסחים המודפסים של החיבור מאיסתנבול 1823. שני הנוסחים האלה קרובים לנוסח העברי של החיבור – נוסח אמסטרדם משנת 1697. כולם פותחים ב"תולדות" ומסתיימים בפתגמים, היינו "אלפא ביתא דבן סירא". כותרתם של כל הנוסחים היא "ספר בן סירא", והיא מופיעה גם בכותרתו של חלק ה"תולדות" של החיבור, ואילו חלק הפתגמים זוכה בכולם לכותרת עצמאית

13. ראו יסיף (הערה 5 לעיל), עמ' 7 ואילך.

וחדשנית: "מעשיות בן סירא על פי החידה"; כותרת זו חוזרת ומופיעה גם בשתי הגרסאות החלקיות של שאלוניקי משנת 1867 ומשנת 1880.

רומרו לא הסתפקה בתיאור הנוסחים שבידה, אלא היא שיערה, ואף איששה את ההשערה, כי בידי המדפיס של נוסחת איסתנבול 1823 עמד נוסח קודם בלאדינו – נוסח שלמצער היא עצמה לא הצליחה לזהות ולתאר. היא בנתה את מערך המסקנות שלה על סמך בחינה בלשנית מדוקדקת של רכיבי לשון הלאדינו והכתיב העברי בנוסח איסתנבול 1823 וקבעה כי לא יעלה על הדעת שמדפיסי הלאדינו משנת 1823 – הלוא הם יצחק די קאסטרו ובנו – תרגמו נוסח מוקדם מארמית; לטענתה הם העתיקו גרסת לאדינו מוקדמת יותר. עוד ידוע כי מהדורת איסתנבול שימשה מצע גם למדפיסי שאלוניקי, שכן בשלושת הנוסחים של שאלוניקי (1859, 1867 ו-1880) יש שינויים קלים מנוסח איסתנבול באוצר המילים ובהגייה, ושינויים קלים אלו נובעים מהבדלים מזעריים, בעיקר בהגייה, בין מסורת איסתנבול למסורת שאלוניקי.

לב לבו של המחקר שהעמידה רומרו הוא בהשוואת נוסח איסתנבול 1823 לנוסח העברית של סיפורי בן סירא מוונציה 1544 מתוך ההדרה מדעית. היא התרשמה בראש ובראשונה מהתאמתו של נוסח התרגום בלאדינו לרוח החברה היהודית-ספרדית. זוהי תופעה מוכרת בספרות המחקר, וכבר נתנו עליה את הדעת חוקרי התרגומים ללאדינו של המקרא, ההגדה של פסח ופרקי אבות, ולא כאן המקום להרחיב בסוגיה. כמו כן היא הראתה כי נוסח הלאדינו קצר מנוסח העברית; קיצורי הנוסח בלאדינו באים אגב השמטה של מילים, משפטים ואפילו פסקאות שלמות שהופיעו בנוסח העברי ונעדרו מנוסח הלאדינו – השמטות אלו הן ככל הנראה פועל יוצא של קושי בתרגום או של התאמת הנוסח לקהל היעד. כנגד ההשמטות הראתה רומרו כיצד נוסח הלאדינו זכה להרחבות פרשניות מרובות מצד המתרגם – בהביאו מילה ממקור עברי הוא הוסיף לה הרחבה פרשנית של תרגום לאדינו פופולרי. רומרו הראתה כי לא אחת שגה המתרגם ללאדינו בפרשנות שנתן למילה עברית; הוא גם העדיף לחמוק מתרגום מילים סבוכות ממקור עברי, ארמי או ערבי, ולעיתים אף המציא המרות מילוניות-תחביריות, כמו במקרה של תרגום הכינויים של עצי הפרי בגנו של נבוכדנצר. כבר יסיף נתן על כך את הדעת, והוא הראה כי שאלת התרגום של עולם המונחים הבוטני לא היה פשוט כלל ועיקר, ובנוסחים שונים ימצא הקורא מגוון פרשנויות למונחים של עולם הצומח.¹⁴

14. ראו יסיף (הערה 5 לעיל), עמ' 60 ואילך.

לצורך ההדרת טקסט הלאדינו של סיפורי בן סירא העמידה רומרו זה בצד זה – בעמוד שמאל ובעמוד ימין – את נוסח איסתנבול 1823 ואת נוסח ונציה 1544 בהתאמה. תחילה היא השוותה את חלק ה"תולדות" ומאוחר יותר את חלק הפתגמים. היא חילקה חלוקה חדשה לפסקאות, היא ביארה, פירשה והביאה מקור מקראי בצד תרגומו הספרדי-יהודי,

היא הרחיבה בהערות שוליים ונשענה לא אחת על עבודות קודמיה, הן בעברית הן בשפות אחרות. לעבודה החשובה הזאת מתלווים נספחים מאירי עיניים של חילופי נוסח, גלוסר, מפתח מקורות מקראיים, מפתח שמות וביבליוגרפיה עשירה.

רומרו ראויה להערכה מרובה על מפעל החלוצים הזה, וקשה שלא לתהות – מה ראתה רומרו להביא את מפעל הענקים הזה בשפה הספרדית ולטובת הקורא הספרדי דווקא? שהרי מן הידועות שסיפורי בן סירא בעברית לקורא העברי סבוכים עד בלי די, ומה טעם ראתה רומרו בהביאה טקסט סבוך, מורכב, מפותל ומעוקש לידיעת הקורא הספרדי? רומרו השיבה על כך בפשטות גדולה, ויש בה כדי ללמד על האיכות הקלסית שהיא מייחסת לספרות העברית ולספרות הספרדית-יהודית – שתי סיבות הניעו אותה להעמיד מחקר מקיף כל כך לסיפורי בן סירא בלאדינו: האחת – הרצון להביא לידיעת הקורא הספרדי טקסט חשוב כל כך שלא התאזרח במערך התרבות הספרדית, ולהוציא תרגום חלקי אחד לאנגלית נמנעת מן הקורא הספרדי בן ימינו חוויית המפגש עם מקורות קלסיים יהודיים; השנייה – רצונה לאפשר לקורא הספרדי "להתחבר" אל המקור העברי באמצעות ביאור מלאכת התרגום של סיפורי בן סירא מעברית ללאדינו. ההיצמדות התרגומית של הטקסט בלאדינו למקור העברי מהווה אליבא דרומרו אמצעי ראוי להעשרת עולמו של הקורא הספרדי בן ימינו במסורות הספרות העברית הקדומה בזכות התיווך של שפה ממשפחת השפות הספרדיות – הספרדית-יהודית.

ואסכם בנימה אישית. מן הידועות שפתגמי הלאדינו מילאו מקום מרכזי במערך החיים של היהודים הספרדים, וכבר זכינו להעמדת חיבור גדול פרי עטה של פרופ' תמר אלכסנדר על אודות הפתגם הספרדי-יהודי.¹⁵ אחד מן הפתגמים הנפוצים שנחרט בתודעתי – פתגם שאבי וחבריו השאלוניקים הרבו להשתמש בו – הוא הפתגם על אודות החמור השחור והחמור הלבן, ובנוסח הלאדינו: "ני ב'טיס איל אזנו – ני פריטו ני בלאנקו", ובתרגום מילולי: "האם ראת חמור? – לא בלבן ולא בשחור".¹⁶ מעניין כי מקורו של הפתגם ב"אלפא ביתא דבן סירא", ורומרו הרחיבה עליו את העיון וגם ניתחה את הסיפור העממי הנלווה אליו – סיפור ביאור-פרשנות לפתגם שמקורו העברי (ליתר דיוק: ארמי) הוא "חמית חמר אוכם לא אוכם ולא חיור".

נמצאנו למדים אפוא כי דוברי הלאדינו אימצו אל לבם תכנים ממערך היצירה סיפורי בן סירא, ויש בכך כדי להעיד על דרכי תפוצתו של המקור הכתוב במסורת הדבורה. עניין זה דורש בפני עצמו מחקר, ויש לקוות כי חוקרי הפתגם והסיפור העממי הספרדי-יהודי יעמיקו במקורות שהעמיד בן סירא כדי להתחקות אחר נתיבותיה של המסורת העממית בלאדינו – מסורת שהתפתחה בין היתר גם מן המקורות העבריים הקדומים.

15. תמר אלכסנדר-פריזר, מילים משביעות מלחם: לחקר הפתגם הספרדי-יהודי, ירושלים ובאר שבע תש"ד.

16. תמר אלכסנדר הביאה פתגם זה בספרה בשני מקרים נפרדים. היא קשרה בינו לבין מקורותיו מה"אלפא ביתא דבן סירא"; לדבריה "סיפורי בן סירא", על אף עולם התכנים הזר לרוח היהדות, שימשו מקור לפתגמי הלאדינו. וראו שם, עמ' 107, 241.